

Кононова М. М.*доктор педагогічних наук, кандидат психологічних наук, доцент,
доцент кафедри психології
Полтавського національного університету імені В. Г. Короленка***ПСИХОЛОГІЧНІ ЧИННИКИ КІБЕРБУЛІНГУ СЕРЕД ПІДЛІТКІВ****PSYCHOLOGICAL FACTORS OF CYBERBULLYING AMONG ADOLESCENTS**

Наукова публікація присвячена актуальній в умовах стрімкого інформаційно-комунікаційного і технічного прогресу проблемі чинників виникнення кібербулінгу серед найбільш психологічно вразливої вікової категорії дітей – підлітків. У статті обґрунтовано вибір теми дослідження, проаналізовано ряд останніх світових та українських досліджень і публікацій, присвячених розгляду булінгу і кібербулінгу як психолого-педагогічного, соціального та правового феномену. Охарактеризовано засоби, за допомогою яких може здійснюватися кібербулінг (мобільний зв'язок, електронна пошта, сервери швидких повідомлень, чати та форуми, блоги, соціальні мережі, сервіси відеохостингу та ін.), а також розкрито його основні вияви (знущання чи глузування, саркастичні вислови в інтернеті, фейкові фото, відео, випадки самозванства у соцмережах, флеймінг, анонімні погрози, сексуальні посягання та ін.). Автором означено види (прямий, непрямий) та специфічні особливості кібербулінгу як субформи традиційного булінгу (анонімність, часова і просторова необмеженість впливу на жертву, швидкість поширення інформації, необмежена кількість глядачів). Автором проаналізовано дані різних досліджень стосовно причин виникнення булінгу і кібербулінгу та на основі цього запропоновано власну класифікацію чинників кібербулінгу серед підлітків, яка включає п'ять груп: індивідуально-психологічні (особистісні риси підлітка, його вік, стать), педагогічні (виховний вплив сім'ї, школи, рівень просвіти батьків, учителів), соціально-середовищні (вплив ЗМІ, субкультури підлітка, наявність негативного досвіду булінгу і кібербулінгу), державно-правові (законодавство щодо регулювання випадків кібербулінгу та відповідальності за насильницькі дії в Інтернеті), інформаційно-технічні (недоліки інформаційно-комунікаційного та технологічного прогресу). Висунуто авторське бачення функціонування названих груп чинників кібербулінгу серед підлітків за рівнями: мікро-, мезо- та макрорівень, що відображено в структурно-логічній схемі. Узагальнено основні наслідки явища кібербулінгу на психоемоційний і фізіологічний стан підлітка, його навчальну діяльність і успішність. Подано короткі емпіричні дані в руслі означеної проблематики.

Ключові слова: кібербулінг, підлітки, кіберзлочинці, жертва кібербулінгу, віртуальне середовище, психологічні чинники кібербулінгу, наслідки кібербулінгу.

The scientific publication is devoted to the problem of the factors of cyberbullying among the most psychologically vulnerable age group of children - teenagers, which is urgent in the conditions of rapid information, communication and technical progress. The article substantiates the choice of the research topic, analyzes a number of recent international and Ukrainian studies and publications devoted to the consideration of bullying and cyberbullying as a psychological-pedagogical, social and legal phenomenon. The means by which cyberbullying can be carried out (mobile communication, e-mail, instant messaging servers, chats and forums, blogs, social networks, video hosting services, etc.) are characterized, and its main manifestations are revealed (bullying or mocking, sarcastic expressions on the Internet, fake photos, videos, cases of impersonation in social networks, flaming, anonymous threats, sexual assaults, etc.). The author defines the types (direct, indirect) and specific features of cyberbullying as a subform of traditional bullying (anonymity, temporal and spatial unlimited influence on the victim, speed of information dissemination, unlimited number of viewers). The author analyzed the data of various studies on the causes of bullying and cyberbullying and, based on this, proposed his own classification of the factors of cyberbullying among teenagers, which includes five groups: individual and psychological (the personality traits of the teenager, his age, gender), pedagogical (the educational influence of families schools, the level of education of parents, teachers), social and environmental (the influence of mass media, adolescent subcultures, the presence of negative experiences of bullying and cyberbullying), state and legal (legislation on the regulation of cases of cyberbullying and responsibility for violent acts on the Internet), information and technical (disadvantages of information, communication and technological progress). The author's vision of the functioning of the named groups of factors of cyberbullying among teenagers on the levels: micro-, meso-, and macro-level, which is reflected in the structural-logical scheme, is put forward. The main consequences of the phenomenon of cyberbullying on the psycho-emotional and physiological state of the teenager, his educational activities and academic performance are generally defined. Brief empirical data are presented in the context of the indicated problems.

Key words: cyberbullying, teenagers, cybercriminals, victim of cyberbullying, virtual environment, psychological factors of cyberbullying, consequences of cyberbullying.

Постановка проблеми. За останні десятиліття насильство у різних його проявах стало досить поширеним соціальним явищем, не зважаючи на активне пропагування гуманного і толерантного ставлення до ближнього і світу загалом. Тенденції до зростання проявів агресивної поведінки, зокрема і насильства, особливо помітні серед підлітків як однієї з найвразливіших категорій, що зумовлено психологічною специфікою перехідного віку. Мож-

ливості вияву насильства давно вийшли за межі прямого безпосереднього контакту фізичних осіб і нині, в часи інформаційно-комунікаційної та цифрової трансформації суспільного життя, неповнолітні можуть легко використовувати Інтернет для заподіяння шкоди іншим, при цьому масштаби кібернасильства і його наслідки підлітками повністю не усвідомлюються, як і не виникає почуття особистої відповідальності за рахунок віддаленого впливу.

Враховуючи вище сказане, аналіз чинників виникнення кібербулінгу серед підлітків займає першість у колі наших наукових інтересів і стимулює до пошуку ґрунтовних відповідей.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Серед українських науковців, які розглядали булінг як соціальну проблему, питання його профілактики та подолання в освітньому середовищі можна згадати таких, як: А. Губко, Л. Лушпай, О. Беляєва, М. Іванчук, З. Карпенко, С. Крутова, С. Максименко, Н. Максимова, Ю. Малієнко, В. Моргун, І. Сидорчук, О. Паркулаб, Н. Прибіткова, О. Татенко, Т. Титаренко, Т. Федан та ін.).

Актуальною сьогодні є проблема поширеності кібербулінгу як однієї із нових форм традиційного булінгу, що знаходиться в полі зору зарубіжних науковців (Д. Лейн, Д. Ольвеус, В. Ортон, В. Belsey, С. Blaya, R. M. Kowalski, S. P. Limber, J. W. Patchin, P. K. Smith, N. Willard та ін.), які розкривають зміст і сутність цього явища, його чинників, класифікації, напрямків превентивної чи корекційної роботи. Активно цікавляться концепцією кібербулінгу українські дослідники В. Бедан, Н. Божко, Н. Вітюк, Є. Гіденко, Л. Данильчук, Н. Дмитренко, А. Запорожець, Б. Єрмоленко, В. Лаврінченко, О. Лапа, Т. Миронюк, Н. Мишко, Л. Найдбонова, Б. Оранюк, К. Седих, І. Тітов та інші, які розкривають цей феномен як з правової точки зору, так і з інформаційно-технологічної та соціологічної площини, а також окреслюють його психолого-педагогічні складові – такий різносторонній підхід підтверджує специфічність і суперечливість методології кібербулінгу як такого.

Американська компанія Harris Interactive своїми дослідженнями сигналізує про те, що 43 % американських підлітків віком 13-17 років постійно стикаються з кібербулінгом в Інтернеті чи на інших електронних пристроях. Українські дослідження показують, що підлітки загальноосвітніх шкіл віком від 10 до 15 років (54 % хлопців, 46 % дівчат) теж стають жертвами образливих повідомлень, які надходять через мобільні телефони, Інтернет-мережі, або і те, і те одночасно [2, с. 294-295]. Дані Комітету цифрової трансформації України свідчать, що понад 18 % рішень щодо булінгу, які входять до Єдиного реєстру судових рішень, винесені щодо дій, вчинених через мережу Інтернет [1]. У свою чергу UNICEF презентує дані щодо 50 % підлітків, які стали жертвами кібербулінгу в Україні [11]. В реальності, переконані, подібних правових випадків було б більше, якби жертви кібербулінгу не боялися звертатися до правоохоронних органів, мали достатньо інформаційних ресурсів для доведення вини кібербулера.

Мета статті – проаналізувати чинники кібербулінгу серед підлітків.

Виклад основного матеріалу дослідження. Кібербулінг є однією із субформ традиційного булінгу, але сферою його впливу є безмежний віртуальний простір, а засобами для залякування, переслідування, цькування і Інтернеті стають всі доступні

на сьогодні інформаційно-комунікаційні технології: мобільний зв'язок (телефони), електронна пошта, сервери швидких повідомлень (Viber, Telegram та ін.), чати та форуми, блоги, соціальні мережі (Facebook, Instagram, Twitter та ін.), ігрові сайти та сервіси відеохостингу, освітні платформи навчальних закладів, які першочергово створювалися для задоволення фізіологічних, пізнавальних, соціальних, комунікативних потреб користувачів [3; 6, 9].

Унікальність кібербулінгу полягає, по-перше, в можливості кривднику зберігати анонімність, по-друге, в часовій і просторовій необмеженості впливу на жертву, не зважаючи на її фізичне місце знаходження, по-третє, у можливості зберігати і швидко поширювати будь-яку інформацію (текст, зображення, фотографії, відео, голосові повідомлення) на інтернет-серверах, копіюючи її, пересилаючи з одного застосунку на інший, по-четверте, в охопленні необмеженої кількості аудиторії, яка стає глядачами / читачами, одним словом – спостерігачами кіберцькування [6; 9, 10]. Тобто у кібербулера є можливість здійснювати як безпосередньо індивідуальний вплив (знаючи номер мобільного телефону, електронної пошти), так і втягувати жертву до публічного цькування у кіберпросторі (в соціальних мережах, блогах, веб-сторінках, форумах тощо), роблячи її предметом для обговорення безмежного числа аудиторії. У першому випадку кібербулінг вважається прямим, а в другому випадку – непрямим. Якщо за прямого кібербулінгу керувати процесом кібербулера може сам, то за непрямого контроль за поширенням інформації, зміною її змісту, тривалістю впливу у кібербулера втрачається, він переходить до віртуальної аудиторії, стає публічним.

Виявами кібербулінгу як психологічного віртуального терору можуть бути: знущання чи глузування (приниження) у вигляді образливих текстових повідомлень, відео, фотографій (зокрема фейкових), самозванства (перевтілення в іншу особу у соцмережах), суперечок або флеймінгу, електронного шантажування внаслідок неправомірного одержання конфіденційної інформації чи ошуканства, анонімних погроз, негативних коментарів особистісного спрямування, переслідування, зведення наклепів, провокування до самогубства в Інтернеті, сексуальні посягання та ін. [4; 5; 6; 7, 9]. Подібні дії відображають внутрішнє, приховане прагнення кривдника до утримання будь-якої форми нерівності, соціальної ізоляції, відчуження, виключення конкретної особи з комунікації [4].

Одностаїнного підходу до визначення природи кібербулінгу серед підлітків в науковому колі важко виокремити. Вважається, що це явище може виявлятися у формі сарказму, іронії, провокативної поведінки.

Аналіз досліджень і публікацій з обраної теми свідчить, що чинники кібербулінгу складні і різноманітні як з позиції жертви, так і з позиції кібербулера, більше того – в дечому подібні в обох випадках. В основі їх лежать як особистісні особливості кібербулера і жертви (суб'єктивні), так і середовище,

в якому виховуються підлітки, і річ не лише про близьке оточення – сім'ю, але і про державну політику щодо превенції і регулювання цього феномену, суспільні цінності та культуру (об'єктивні) [3; 8, 9, 10].

Отож, ми пропонуємо розмежовувати чинники кібербулінгу залежно від сфери впливу на підлітка, сформувавши такі їх групи (рис. 1):

1) *індивідуально-психологічні:*

- рівень самооцінки (занижена або різко завищена);
- схильність до агресії (у нападника), індекс ворожості (у жертви);
- внутрішні хибні переконання в допустимості агресивної поведінки;
- рівень особистісної тривожності;
- толерантність до фрустрації;
- ставлення до кібербулінгу, а саме недооцінення його шкоди, стійкі установки щодо «нормальності» його здійснення (І. Тітов та В. Лавріненко);
- здатність до емпатії та рефлексії;
- прагнення до домінування, завоювання авторитету серед однолітків;
- комплекс неповноцінності (через психофізичні вади, низьке соціальне становище, обмежене коло спілкування, низький рівень навчання і когнітивні здібності та можливості, невдачі в особистих стосунках, прагненнях та ін.);
- заздрість, образа на когось;
- система ціннісно-смислових орієнтацій підлітка, сформована в сім'ї та під впливом соціального середовища, в якому він перебуває;
- вікові особливості підлітка;
- стать (хлопчики більш схильні до кібербулінгу у ролі злочинця, а дівчатка – у ролі жертви) [10].

2) *педагогічні:*

- тип сімейного виховання (гіперопіка, гіпоопіка, авторитарність батьків; рання депривація і як наслідок – дитяча психотравма; батьківське неблагополуччя, зокрема жорстоке поводження з боку батьків, ігнорування потреб та інтересів дитини, недостатність турботи, любові, спілкування; пропаганда агресії і вирішення конфліктів силою);
- сімейні ціннісні орієнтації та сформовані моральні принципи, що стають прикладом для наслідування (знецінення ролі інших людей, егоїстичність тощо);
- низька просвіта батьків щодо небезпек у кіберпросторі;
- авторитарний стиль виховання в школі, ігнорування потреб підлітків у самовираженні, їхніх навчальних, особистісних, комунікативних потреб і проблем;
- низький рівень професійної підготовки вчителів, відсутність досвіду щодо розпізнавання і превенції кібербулінгу в освітньому середовищі;
- несформованість ціннісно-толерантного ставлення до особливостей, культури тощо іншої людини;
- знижений рівень освіти підлітка;
- відсутність предметного дозвілля.

3) *соціально-середовищні:*

- досвід причетності до кібербулінгу (кіберзлочинці мають високий ризик стати жертвою, а жертва виявлятиме більшу схильність до кіберзалякування інших (І. Тітов та В. Лавріненко);
- поширеність через ЗМІ агресії і насильства (фільми, мультфільми, ток-шоу);
- приналежність підлітка до певної субкультури, формування особистості у процесі самопізнання, виокремлення, співставлення свого «Я» з іншими однолітками чи старшими підлітками, що супроводжується емоційними переживаннями, прагненнями завоювати довіру і повагу оточення;
- рівень соціально-культурного та морального розвитку держави.

4) *державно-правові:*

- недостатність заходів з надання допомоги в разі кібернасильства («телефонів довіри», кризових центрів, швидкого отримання допомоги правоохоронних органів);
- відсутність належного кримінально-правового механізму регулювання кібернасильства;
- відсутність відповідного матеріально-технічного забезпечення та окресленої сфери компетенції кіберполіції для розкриття кіберзлочинів.

5) *інформаційно-технічні:* вільний доступ до інформаційно-комунікаційних технологій, на яких пропагується насильство і агресія щодо інших; чисельність соціальних мереж, широка публічність різноманітних форумів, блогів, сайтів знайомств з можливістю анонімного спілкування; надання відкритого доступу до особистої інформації самим підлітком на різних Інтернет-платформах.

Названі нами групи чинників кібербулінгу можуть функціонувати на мікро-, мезо- та макрорівнях (рис. 1).

Рис. 1. Групи чинників виникнення кібербулінгу серед підлітків та рівні їх прояву

Чинниками мікрорівня вважаємо індивідуально-психологічні (особистісні) особливості підлітка, його вік і стать.

На мезорівні, з нашої точки зору, впливають такі чинники, як: стиль і тип сімейного виховання; ретельність організації навчально-виховного процесу в школі, зокрема просвітня робота серед учнів

стосовно гігієни користування Інтернетом, ознак, наслідків булінгу і кібербулінгу, пропагування гуманного і толерантного ставлення до оточення; взаємовідносини підлітка з ровесниками, однокурсниками, вчителем та батьками (ступінь комфорту, довіри, емоційної підтримки, відкритості, взаємодопомоги, ознаки напруження, конфлікти); показник задоволеності підлітком своєї соціальної позиції як учня (здобувача середньої освіти) та юної особистості, яка стає повноправним членом суспільства.

До макрорівня ми відносимо суспільство як окремої держави, так і світу загалом. Відповідно, до цього рівня, на наш погляд, належать: інтенсивний інформаційно-технічний, інформаційно-комунікаційний прогрес, що включає як безмежний доступ до будь-якої інформації через її відкритість, такі і складність практичної реалізації контролю за її достовірністю, офіційною основою, поширенням і зберіганням; соціально-правова система функціонування країни, що полягає в недостатності / відсутності чіткого законодавства щодо правового регулювання випадків психологічного кібернасильства, встановлення кримінальної та адміністративної відповідальності за насильницькі дії у віртуальному просторі (шантаж, поширення особистої інформації, пліток) чи через телефон (повідомлення, телефонні дзвінки); ступінь забезпеченості матеріально-технічними засобами відділу кіберполіції для швидкого і якісного розкриття кіберзлочинів; пропагування через засоби масової інформації насильства у різних його проявах (фізичне, психологічне), а також відображення випадків кібернасильства у кінематографі; рівень соціально-культурного та морального розвитку держави.

Згідно наших досліджень (за анкетною «Ви частіше ставали ініціатором булінгу чи жертвою?»), жертви-підлітки кібербулінгу мають підвищений індекс ворожості (підозрливості, образливості): високий рівень виявлено у 47 % опитаних нами учнів 12-14 років, середній рівень – у 35 %, а низький рівень у 18 %. З нашої точки зору, ці показники є цілком виправданими для підліткового періоду, коли діти категоричні у поглядах, максималісти за вчинками і діями, виразно прагнуть до емансипації від дорослих.

Попередньо з'ясовано, що агресивна поведінка (індекс агресії) більше притаманна для кібербулерів (за тим же питанням анкети), однак серед опитаних нами підлітків даний показник все ж тримався на відмітці 44 % низького рівня, 37 % - середнього та 19 % високого рівня.

Висновки. Отже, науково-теоретичний аналіз проблематики вивчення чинників кібербулінгу серед підлітків показав їх різноманітність, враховуючи різні сторони впливу: психолого-педагогічний, соціальний, правовий та інформаційно-комунікаційний. Охарактеризовано специфічні особливості кібербулінгу, засоби, за допомогою яких він може здійснюватися, основні форми його вияву: пряма (адресовано лише жертві) і непряма, тобто опосередкована (вплив через широку аудиторію в Інтернеті). Запропонована класифікація чинників кібербулінгу серед підлітків покликана розширити уявлення про цей складний феномен.

Перспективою подальших наукових розвідок може виступати емпіричне вивчення особливостей взаємозв'язку між рівнем самооцінки (самоствлення) підлітків та показниками агресивності та ворожості, у співставленні їх з позиціями жертви та нападника в кіберпросторі.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. В Україні презентували перше комплексне дослідження про кібербулінг. URL: <https://thedigital.gov.ua/news/> (дата звернення 27.11.2022).
2. Лапа О. В. Явище кібербулінгу як соціально-педагогічна проблема віртуального спілкування сучасних дітей та молоді. *Науковий вісник Національного університету біоресурсів і природокористування України. Серія «Педагогіка, психологія, філософія»*. 2013. Вип. 192 (1). С. 291–298.
3. Лубенець І. Кібернасильство (кібербулінг) серед учнів загальноосвітніх навчальних закладів. *Jurnalul Juridic National: teorie si practica*. Junie, 2016. С. 178–182.
4. Миронюк Т. В., Запорожець А. К. Кібербулінг в Україні – соціально небезпечне явище чи злочин: визначення та протидія. *Юридичний часопис Національної академії внутрішніх справ*. 2018. № 2. С. 275–284. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/aymvs_2018_2_25
5. Момот О. В. Кібербулінг: агресія у віртуальному просторі. *Молодий вчений*. № 12 (52). 2017. С. 295–299.
6. Найдьонова Л. А. Кібербулінг або агресія в інтернеті: способи розпізнання і захист дитини. *Методичні рекомендації*. Київ, 2014. 80 с.
7. Новіков М. М., Новікова М. М. Теоретико-правовий аспект кібернасильства: поняття та зміст. *Юридичний вісник «Повітряне і космічне право»*. Том 1, № 58. 2021. С. 61–67.
8. Ролінський В. І. Соціально-педагогічні умови профілактики насильства щодо підлітків : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук: спец. 13.00.05 «Соціальна педагогіка». Київ, 2005. 20 с.
9. Седих К.В., Кононова М.М. Превенція кібербулінгу як умова самоактуалізації студентської молоді в освітньому середовищі. *Науковий журнал «Габітус»*. Випуск 41. 2022. С. 187–191.
10. Тітов І. Г., Лаврінченко В. А. Чинники прояву кібербулінгу в підлітковому середовищі теоретичний огляд. *Психологія і особистість : наук. журнал*. Інститут психології імені Г. С. Костюка НАПН України ; Полтав. нац. пед. ун-т імені В. Г. Короленка. Київ; Полтава : ПНПУ імені В. Г. Короленка, 2022. Вип. 2 (22). С. 211-224.
11. Чернова О. Кібербулінг – це легко, просто коментуєш і ховаєшся: історії про цькування в інтернеті. URL: <https://hromadske.ua/posts/> (дата звернення 27.11.2022).